

बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन

रेगिना भट्टराई

शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Email : upamayor.damakmun@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ भन्ने कुराकोसैद्धान्तिक चर्चामा केन्द्रित रहेको छ। यस लेखमा मूलतः बहुभाषिक कक्षाको परिचय र आवश्यकता, भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको परिचय तथा प्रयोजन, परीक्षण र मूल्याङ्कनका सिद्धान्तहरू, भाषिक परीक्षणका उपाय र साधनहरू तथा परीक्षण प्रक्रिया र शिक्षकको भूमिका आदिका बारेमा स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ। लेखलाई गुणात्मक ढाँचामा संरचित गरिएको छ। यसका लागि सैद्धान्तिक किसिमका पुस्तकहरूलाई आधार बनाइएको छ। यस लेख निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालय पद्धतिबाट विभिन्न सन्दर्भ कृतिका सहायताले गरिएको छ भने तिनको सङ्गठन र प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ। अध्ययनबाट बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्नका लागि पाठ्यक्रमका उद्देश्य, परीक्षणीय विषय, भाषिक सिपको छनोट, भाषिक एकनिष्ठता, योजनाबद्ध परीक्षण, विश्वसनीयता र वैधता आदि कुरामा ध्यान दिनु पर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ। त्यस्तै बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्नका लागि लिखित, मौखिक, अवलोकन तथा प्रयोगात्मक आदि युक्तिहरूको प्रयोग गर्नु पर्ने, विद्यार्थीका कक्षाकार्य, गृहकार्य, परीक्षाका उत्तरपुस्तिका आदिलाई समेटेटी पोर्टफोलियो निर्माण गर्नु गर्ने र त्यसलाई भाषा सिकाइका क्रममा उपयोग गर्नु पर्ने तथा परीक्षणमा कमजोर देखिएका विद्यार्थीलाई निराकरणमूलक, प्रोत्साहनमूलक र सबलीकरणयुक्त कार्यहरू गरेर पुनः परीक्षणका लागि तयार गर्ने, निरन्तर प्रेरणा, हौसला, मार्गदर्शन र परामर्श सेवा प्रदान गर्ने आदि कार्य गरी बहुभाषिक कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तर बढाउन सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ।

मुख्य शब्दावली : भाषिक परीक्षण, मूल्याङ्कन, परीक्षणका सिद्धान्त, मूल्याङ्कनका उपाय तथा साधन, निराकरणात्मक शिक्षण।

परिचय

दुईभन्दा बढी भाषा बोल्ने विद्यार्थीको उपस्थिति भएको कक्षाकोठा बहुभाषिक कक्षा हो। मातृभाषा, समाजको भाषा र विद्यालयको भाषा अलग अलग भएमा विद्यार्थीहरू स्वतः बहुभाषिक बन्दछन्। बहुभाषी समाजमा एकभन्दा बढी भाषाहरू प्रयोग प्रचलनमा आउने भएका हुनाले त्यस्तो समाजका

कक्षाकोठाहरू पनि स्वभावतः बहुभाषिक नै हुने गर्दछन् । यिनै विविध भाषाभाषी समुदायका भाषाहरू र अल्पसङ्ख्यकको भाषाको विकासका लागि बहुभाषिक शिक्षाको धारणा अघि सारिएको हो (ढकाल र खतिवडा, २०७३) । बहुभाषाको प्रयोगले शिक्षण सिकाइमा सहजता हुनुका साथै सिकारुको सिकाइ दर पनि बढ्ने हुनाले वर्तमान समयमा बहुभाषी शिक्षणको प्रचलन बढ्दै गएको पाइन्छ । बहुभाषिक समाजको आवश्यकता र विविधतालाई सम्बोधन गर्न पनि बहुभाषिक कक्षा सञ्चालन गर्न आवश्यक हुन्छ ।

वर्तमान सन्दर्भमा बहुभाषिक शिक्षाको आवश्यकता बढ्दै गएको पाइन्छ । कक्षा दोहोर्‍याउने वा कक्षा छोड्ने दर कम गर्न, मातृभाषामा सिकेका ज्ञान, सिप, अनुभवलाई दोस्रो भाषामा स्थानान्तरण गर्न, भिन्न भिन्न भाषिक पृष्ठभूमि भएका विद्यार्थीबिचमा आपसी सद्भाव बढाउन, बालबालिकाको सामाजिकीकरण प्रक्रियालाई गतिशील बनाउन, संज्ञानात्मक क्षमता विकास गर्न, मातृभाषी विद्यालय खोल्दा हुने आर्थिक व्ययभारलाई कम गर्न यसको आवश्यकता रहेको शर्मा र पौडेल (२०६७) ले उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी बहुभाषाका माध्यमले शिक्षण गर्दा सिकारुमा अपनत्वको भावना जागृत हुन्छ । उनीहरूले आफ्नो पहिलो भाषा अर्थात् मातृभाषामा पनि शिक्षण हुने भएकाले विद्यालय र घरको वातावरण समान पाउँछन् । जसले गर्दा विद्यार्थीहरू कक्षामा बस्न रुचाउँछन्, शिक्षण सिकाइमा सक्रिय भएर लाग्न सक्दछन् र कक्षा छोड्ने वा दोहोर्‍याउने दरमा कमी आउँछ । उनीहरूले मातृभाषामा सिकेका ज्ञान, सिप र अनुभवलाई दोस्रो भाषामा पनि स्थानान्तरण गर्ने अवसर पाउँछन् । जसले गर्दा उनीहरूमा आपसी सद्भाव बढ्छ, एकआपसमा अन्तर्क्रियाको दरमा बढोत्तरी हुन्छ । उनीहरूका एक आपसका भाषा सिकाइका अनुभवहरू पनि साटासाट गर्ने अवसर बहुभाषिक कक्षामा उपलब्ध हुन्छ । जसले गर्दा उनीहरूको सामाजिकीकरण प्रक्रियामा वृद्धि हुन्छ । उनीहरू आफ्नो घरको भन्दा भिन्न भाषिक वातावरणमा पनि सजिलैसँग समायोजन हुन सक्छन् । त्यति मात्र नभएर एकभन्दा बढी भाषा जान्ने विद्यार्थीको संज्ञानात्मक क्षमता पनि एक भाषिक विद्यार्थीको भन्दा बढी हुने निष्कर्ष अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ । त्यसबाहेक हरेक भाषाका अलग अलग मातृभाषी विद्यालय खोल्दा हुने आर्थिक व्ययलाई पनि बहुभाषिक शिक्षाका माध्यमबाट कम गर्न सकिन्छ । यसरी हेर्दा बहुभाषिक कक्षाको व्यवस्थापन र उपयुक्त शिक्षण प्रविधिको विकास नेपाल जस्ता बहुभाषिक मुलुकका लागि अनिवार्य आवश्यकता बनेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत लेख बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको सैद्धान्तिक चर्चामा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखमा मूलतः बहुभाषिक कक्षाको परिचय र आवश्यकता, भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको परिचय तथा प्रयोजन, परीक्षण र मूल्याङ्कनका सिद्धान्तहरू, भाषिक परीक्षणका उपाय र साधनहरू तथा परीक्षण प्रक्रिया र शिक्षकको भूमिका आदिका बारेमा स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखलाई गुणात्मक ढाँचामा संरचित गरिएको छ । बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कनका उपाय र साधनहरू, परीक्षण तथा मूल्याङ्कनको प्रक्रिया र यसमा शिक्षकको भूमिका पहिल्याउनका लागि सैद्धान्तिक किसिमका पुस्तकहरूलाई आधार बनाइएको छ । यस लेख निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन पुस्तकालय पद्धतिबाट विभिन्न सन्दर्भ कृतिका सहायताले गरिएको छ भने तिनको सङ्गठन र प्रस्तुतीकरणका लागि वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ ।

परिणाम र छलफल

परीक्षण र मूल्याङ्कनको अवधारणा तथा प्रयोजन

कक्षाभित्र वा बाहिर शिक्षक विद्यार्थीले गरेका सम्पूर्ण क्रियाकलापद्वारा विद्यार्थीको व्यवहारमा के, कति र कुन हदसम्म अपेक्षित परिवर्तन आयो वा आएन भनेर जान्नका लागि अपनाइने उपायलाई परीक्षण तथा मूल्याङ्कन भनिन्छ ।

शिक्षण तथा सिकाइबाट अपेक्षित उद्देश्य पुरा भएनभएको लेखाजोखा गर्न अपनाइने उपायलाई पनि मूल्याङ्कन भन्न सकिन्छ । यस्तै उद्देश्यको परिपूर्ति भएनभएको, शैक्षिक सामग्रीको प्रभावकारिता रहेनरहेको, शिक्षण तथा सिकाइ उद्देश्यमूलक भएनभएको र मूल्याङ्कनका उपायको उपयुक्त प्रयोग हुन सकेनसकेको समेत जानकारी लिन मूल्याङ्कन उपयोगी माध्यम हुन्छ (खनाल र अन्य, २०७५) । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको संशोधन र परिमार्जनका निमित्त पनि मूल्याङ्कनका विविध उपायहरू अपनाउन सकिन्छ । भाषा शिक्षणको मूल ध्येय भाषिक सिपहरूको प्राप्ति हो । यसमा विषयवस्तु सिप र ज्ञान आर्जन गर्ने माध्यम मात्र हुन्छ । त्यसकारण विद्यार्थीको बोध (सुनाइ र बोलाइ) र अभिव्यक्ति (बोलाइ र लेखाइ) क्षमताको वस्तुपरक लेखाजोखा गरी निर्माणात्मक र निर्णयात्मक पहल गर्न मूल्याङ्कनका विविध उपायहरू अपनाउने गरिन्छ । भाषिक सिपहरूको विकास गर्न भाषा शिक्षणमा मूल्याङ्कनलाई निरन्तरप्रक्रियाका रूपमा लिइन्छ ।

विद्यार्थीको पृष्ठभूमि पहिल्याउन वा वैयक्तिक भिन्नताको यथार्थ जानकारी लिई त्यसअनुसार समूहीकरण गरेर विमातृभाषीलाई सामान्य स्तरसम्म ल्याउन र मातृभाषीलाई स्तरीकृत गर्दै जान मूल्याङ्कन जरूरी हुन्छ । पढाइमा रुचि जागरण गराउन, कक्षा सहभागिता बढाउन पनि मूल्याङ्कन आवश्यक छ । त्रुटिको विश्लेषण र व्यतिरेकी विश्लेषण समेतका लागि भाषामा मूल्याङ्कन गर्नु अनिवार्य हुन्छ । पठित पाठको गहन अध्ययन र सबलीकरणका निमित्त पनि मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । निर्णयात्मक मूल्याङ्कनको तयारीका निमित्त कक्षा स्तरीय वा विद्यालय स्तरीय प्रबन्ध गरी परीक्षा (लिखित, मौखिक) लिन सकिन्छ (ढकाल, २०७४) । जसबाट विद्यार्थीको पढ्ने बानी बस्छ अनि नतिजाको प्रकाशनले उनीहरूको पढाइलाई यथोचित पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ । उत्तरपुस्तिका फिर्ता गरी उनीहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिने वा टिप्पणी गर्ने कार्यबाट विद्यार्थी लाभान्वित हुन्छन् । सम्बन्धित विद्यार्थीको दृष्टि नपुगेका कुरामा उनीहरूलाई सचेत र सावधान गराउन मूल्याङ्कन आवश्यक हुन्छ ।

निर्माणात्मक प्रयोजनका निमित्त आन्तरिक र बाह्य मूल्याङ्कनको व्यवस्था हुनु पनि अनिवार्य हुन्छ । आन्तरिक मूल्याङ्कनको व्यवस्था भएका अवस्थामा विद्यार्थी नियमित हुन्छन् र पढाइप्रति जागरुक पनि हुन्छन् । विद्यार्थीलाई अनुशासित बनाउने राम्रो उपाय मूल्याङ्कनलाई ठानिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण र मूल्याङ्कनका सिद्धान्तहरू

विद्यार्थीको व्यवहारमा ल्याउन खोजिएको परिवर्तन के हो र त्यो कुन हदसम्म प्राप्त भयो वा भएन भनेर गरिने लेखाजोखा परीक्षण तथा मूल्याङ्कन हो । यो कार्य जटिल प्रकृतिको हुन्छ । यस्तो जटिल कार्यलाई केही हदसम्म सरल, सहज, व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सुझाइएका कुरालाई परीक्षण तथा मूल्याङ्कनका सिद्धान्त भनिन्छ । यस्ता सिद्धान्तहरू ढकाल (२०७४) का अनुसार यसप्रकार छन् :

उद्देश्य अनुरूपता

उद्देश्यअनुरूप मूल्याङ्कन हुनुपर्छ । भाषा शिक्षणको प्रयोजन/उद्देश्य पाठ्यक्रमले निश्चित गरेको हुन्छ, त्यसअनुरूप मूल्याङ्कन हुनुपर्छ । उद्देश्य र मूल्याङ्कनका बीच सामञ्जस्य/सापेक्ष सम्बन्ध हुनुपर्छ । भाषा शिक्षण भाषिक सिपको शिक्षण हो त्यसकारण भाषिक सिपसँग सम्बन्धित मूल्याङ्कन हुनुपर्छ । भाषा शिक्षणमा विषयवस्तु साधन मात्र हुन्छन् । ती साधनका सहायताबाट भाषिक सिप विकास गर्ने उद्देश्य पाठ्यक्रमले राखेको हुन्छ भने उद्देश्य पुरा भएनभएको जान्न अपनाइने माध्यमले सिपको परीक्षण गर्न सक्नुपर्छ । उद्देश्यएकातिर मूल्याङ्कन अर्कातिर भई दुबैका बिचमा तालमेल मिलेन भने मूल्याङ्कनबाट समय, स्रोत र श्रमको बर्बादी मात्र हुन्छ । गन्तव्यको वस्तुपरक लेखाजोखा हुन सक्तैन । त्यसकारण परीक्षण र मूल्याङ्कन उद्देश्यअनुरूप हुनु जरुरी हुन्छ ।

परीक्षणीय वस्तुको छनोट

भाषा शिक्षण भाषिक सिपको प्राप्तिसँग सम्बन्धित भएको हुँदा सिप र विषयजन्य ज्ञानमध्ये कुनलाई कति महत्व दिने भन्ने कुरा यससँग सम्बन्धित छ । मूल्याङ्कन किन गर्ने भन्ने कुरामा मूल्याङ्कनकर्ता स्पष्ट भएपछि मात्र मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । मूल्याङ्कनको योजना बनाउँदा यो यो कुराको परीक्षण गर्ने भनेर परीक्षण सूची बनाउनुपर्छ । त्यस्तो सूची बनाउँदा पाठ्यक्रमका उद्देश्यसँग भिडाएर हेर्नु पनि जरुरी हुन्छ । शब्दोच्चारण सस्वर/लयबद्ध वाचन, वर्णविन्यास क्षमता, अभिनयात्मक क्षमता, श्रुतिबोध, लिखित रचना अलग अलग भाषिक सिपसँग सम्बन्धित हुन्छन् । त्यसैले कुन कुन सिपको परीक्षण गर्ने भन्ने कुरामा स्पष्ट भई परीक्षण गर्नु जरुरी हुन्छ (अधिकारी, २०६९) । लिखित परीक्षा लिएर वर्णविन्यासको र लिखित रचनाको मापन हुन सक्छ तर संवाद, वक्तृता, वादविवादात्मक अभिव्यक्ति लिखित परीक्षाबाट जाँचिदैन । सस्वर/लयबद्ध पाठ गर्ने क्षमताका पहिचानका लागि पढ्न लगाउनु जरुरी हुन्छ । पाठ्य सामग्री उपलब्ध गराएर पढ्न लगाई पठन क्षमताको जाँच गर्नु अनिवार्य हुन्छ । मूल्याङ्कन भाषिक सिपसँग सम्बद्ध हुनुपर्छ तर त्यो पहिले परीक्षणीय सूची बनाएर मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

विद्यार्थीको पृष्ठभूमि जाँच्ने, खास भाषिक क्षमता जाँच्ने, खास समस्याप्रति उनीहरूको दृष्टिकोण बुझ्ने, विद्यार्थीको खास कमजोरी पहिल्याउने, मातृभाषी प्रयोग र इतर मातृभाषी प्रयोगका बिचको अन्तर जाँच्ने प्रयोजनका अलग अलग परीक्षणीय वस्तु हुन्छन् । त्यसकारण परीक्षणीय वस्तुमा स्पष्ट नभइन्जेल परीक्षण औचित्यपूर्ण हुँदैन ।

भाषिक सिप र भाषातत्वको परीक्षण

सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ भाषिक सिप हुन् भने भाषातत्वाभिन्न वर्णविन्यास, शब्द निर्माण, लेख्यचिह्न प्रयोग, सङ्गति, काल र पक्ष, भाव, वाच्य, धातु, कारक र विभक्ति, शब्दवर्ग, वाक्य संश्लेषण र विश्लेषण आदिलाई समेटिएको देखिन्छ । भाषातत्वलाई व्याकरण पनि भनिन्छ । व्याकरण भाषाभन्दा भिन्न विषय होइन । भाषाका आन्तरिक संरचनामा अन्तर्निहित विशेषता (नियम र अपवादसमेत) नै व्याकरण हो । त्यसकारण भाषा र व्याकरणलाई अलग विषय ठान्न उपयुक्त हुँदैन । विद्यार्थीका मौखिक लिखित अभिव्यक्तिभिन्न रहेर भाषातत्वको परीक्षण गर्नु आवश्यक हुन्छ । भाषातत्व सैद्धान्तिक जानकारी हो । त्यस सिद्धान्तलाई भाषाको व्यवहारमा नियाल्नु युक्तिसङ्गत हुन्छ भन्ने मान्यता यससँग सम्बन्धित देखिन्छ । सिद्धान्त र व्यवहारलाई साथसाथै लिएर जाने दृष्टिकोणले यससँग नाता गाँसेको देखिन्छ । भाषिक सिप र भाषातत्वलाई अलग्याएर परीक्षण गर्न नसकिने होइन, सकिन्छ तर अलग्याएर परीक्षण गर्नु गराउनु भाषिक मूल्याङ्कनको सिद्धान्त प्रतिकूल हुने देखिन्छ (लामिछाने, २०५७) । दुबै कुरालाई एउटै सम्पादनमा नियाल्दा भाषिक सिपको आड लाग्नु राम्रो हुन्छ । भाषातत्वको परीक्षणलाई विशेष महत्त्व दिँदा परीक्षणले सैद्धान्तिक स्वरूप ग्रहण गर्न पुग्छ । भाषिक सिपहरू सैद्धान्तिक नभएर प्रायोगिक प्रकृतिका हुन्छन् भन्ने कुरालाई यहाँ सम्झनु जरुरी हुन्छ ।

एक पटकमा एउटा कुराको परीक्षण

भाषाका आन्तरिक संरचनाले देखाउन खोजेका सबै कुरालाई आधार मान्नु युक्ति सङ्गत नहुने कुरा यससँग सम्बन्धित छ । एउटै कुराबाट धेरै कुराको परीक्षण गर्न खोज्दा परीक्षण वैध वा विश्वसनीय नहुने सम्भावना हुन्छ । एक पटकमा एउटा कुरालाई मात्र परीक्षण गर्ने प्रयास गर्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ । भाषिक मूल्याङ्कनमा परीक्षणीय तत्वको निर्धारण भएपछि मात्र अन्य कुराका सम्बन्धमा विचार गर्नु जरुरी हुन्छ ।

परीक्षणीय वस्तु र मूल्याङ्कनका उपायका बिचको तालमेल

भाषिक सिप र भाषातत्वको प्रकृतिजस्तो छ, त्यसअनुसारका मूल्याङ्कनका साधन हुनुपर्छ । श्रुतिबोधको परीक्षणका लागि कुनै अंश सुनाएर (वक्ताद्वारा वा यान्त्रिक उपकरणद्वारा) मौखिक वा लिखित (विषयगत, वस्तुगत) उपाय अपनाउनु उपयुक्त हुन्छ । मौखिक अभिव्यक्ति क्षमताको परीक्षण संवाद, वादविवाद, वक्तृता, एकाङ्कीमा सरिक गराएर गर्नु जरुरी हुन्छ भने वाचन कलाको परीक्षण गर्न पाठ्यांशको सस्वर पाठ गराउनुपर्छ । लिखित परीक्षाबाट वाचकताको मापन हुन सक्तैन । उद्देश्य र मूल्याङ्कनका साधनबीच तालमेल मिल्न नसक्दा परीक्षण वैध र विश्वसनीय हुन सक्तैन ।

शब्दोच्चारणको मापन लिखित अभिव्यक्तिबाट हुन सक्तैन । त्यस्तै मनोवादको मापक लिखित अभिव्यक्ति कुनै हालतमा पनि हुन सक्तैन । परीक्षण गर्न खोजिएका कुराको प्रकृति हेरी मूल्याङ्कनका उपायको चयनमा सावधान हुनुपर्छ ।

योजनाबद्ध र नियोजित परीक्षण

योजनाबद्ध ढङ्गले गरिएको कामको परिणाम अपेक्षानुकूल हुन्छ । योजना नबनाई गरिएका कामको राम्रो परिणाम हुन्छ भनेर भन्न सकिन्न । परीक्षण गर्ने कुरा र मूल्याङ्कनका उपायकाबारेमा पूर्व तयारी हुनु जरूरी छ । यसका लागि विशिष्टीकरण तालिका बनाउनुपर्छ । भाषिक सिप विषयवस्तुजन्य ज्ञान वा धारणा अनि भाषातत्वका परीक्षणीय कुनै पनि कुराहरू नछुटून् र सबै क्षेत्र समेटिउन् भन्नका लागि योजना बनाउनु जरूरी छ । त्यो योजना भनेको विशिष्टीकरण तालिका हो । उक्त प्रयोजनका लागि विशिष्टीकरण तालिका हेर्न सकिन्छ ।

नियमित र निरन्तर मूल्याङ्कन

भाषाका प्रत्येक सिप हासिल गर्न गराउन, सिक्सकेका सिपलाई सबलीकरण तथा पृष्ठपोषित गर्न मूल्याङ्कनलाई नियमित र निरन्तर गरिरहनु जरूरी हुन्छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको क्षमता विकास गर्छ भने निर्णयात्मक मूल्याङ्कनले सिक्सकेका र सिक्न बाँकी रहेका कुराहरूको निर्णय गरी स्तर निरूपण गर्दछ । दुबै किसिमका मूल्याङ्कन भाषा शिक्षण तथा सिकाइका लागि अनिवार्य हुन्छन् ।

विभिन्न मूल्याङ्कनका उपाय र साधन

लिखित परीक्षामात्र लिई मूल्याङ्कन गर्ने परम्परा तोडी मौखिक, लिखित (विषयगत र वस्तुगत) साधनका साथसाथै पर्यवेक्षण र प्रयोगात्मक परीक्षाजस्ता उपायलाई प्रयोग गरी विद्यार्थीको भाषिक सिप, विषयवस्तु र व्याकरणका क्षमताको मापन गर्ने प्रयास गरिनु आवश्यक छ । एउटा माध्यमबाट सबै किसिमका परीक्षणीय विषयको मापन हुन नसक्ने कुरामा सचेत हुनु आवश्यक छ । मूल्याङ्कनका विविध उपायको प्रयोग गर्ने सोच विकसित हुनु जरूरी छ ।

परिणामको अध्ययन, व्याख्या, विश्लेषण र त्यसको उपयोग

जाँच लिने तर त्यस परिणामको अध्ययनविश्लेषण नगरी छोडनाले मूल्याङ्कनको औपचारिकतालाई मात्र सङ्केत गर्छ । परिणाम/नतिजाको समुचित विश्लेषण गरी शिक्षण सिकाइमा प्रयोग वा उपयोग गर्न सकियो भने पठनपाठन फलदायी हुन सक्ने देखिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षामा प्रयोग गरिने परीक्षण तथा मूल्याङ्कनका उपाय र साधन मूल्याङ्कनका उपायहरू

विद्यार्थीको भाषिक सिप, भाषातत्व र विषयजन्य ज्ञानको वस्तुपरक लेखाजोखा गर्नका लागि मूल्याङ्कनका विभिन्न उपायहरू अपनाउन सकिन्छ । ती उपायहरू लिखित, मौखिक, पर्यवेक्षण र

प्रयोगात्मक परीक्षा हुन सक्छन् । परीक्षणीय सिप तथा धारणाको प्रकृतिअनुसार उक्त उपायहरू/युक्तिहरू उपयोगमा ल्याउनु जरुरी हुन्छ । भाषा शिक्षणको मूल प्रयोजन भाषिक सिपको प्राप्त नै हो । भाषातत्वको ज्ञान र विषयवस्तुको ज्ञानसँग पनि भाषिक मूल्याङ्कन सम्बन्धित छ तर भाषिक सिप हासिल गर्ने कुरासँग भने यसको अभिन्न सम्बन्ध हुन्छ । सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइजस्ता भाषिक सिपहरूको वस्तुपरक लेखाजोखा गर्न कुनै एउटामात्र उपाय अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुँदैन । तसर्थ हरेकको चर्चा यस प्रसङ्गमा गर्ने प्रयास गरिन्छ ।

लिखित परीक्षा :श्रुतिबोध र पठनबोध क्षमताको वास्तविक लेखाजोखा गर्न प्रयोग गरिने यो उपाय अत्यधिक रूपमा प्रचलनमा आइरहेको छ । समय, श्रम र स्रोतको सीमित उपयोगबाट परीक्षण गर्न र अभिलेख राख्न सजिलो यस उपायलाई पठनपाठनको अभिन्न अङ्ग ठानिन्छ । सीमित समयमा एकैपटक हजारौंलाई परीक्षामा सामेल गराउन, सामेल परीक्षार्थीको उत्तरपुस्तिका सङ्कलन, प्रेषण, परीक्षण, सुरक्षण आदिमा सहजता हुने हुँदा अत्यधिक रूपमा यसको प्रयोग व्यवहार भइरहेको छ (ढकाल, २०७४) । लिखित परीक्षाबाट शब्द प्रयोगगत उपयुक्तता, वाक्य रचनागत उपयुक्तता, विचार प्रकटीकरणमा क्रमबद्धता र अनुच्छेद गठन, विषयवस्तुको प्रासङ्गिकता, वर्णविन्यास, चिह्न प्रयोग, किनारा छोडाइ, सफाइ, अक्षरको बान्की आदि कुराहरू परीक्षण गर्न सकिने अवस्था हुन्छ ।

कथ्य भाषा र लेख्य भाषाका आ-आफ्नै स्वरूप छन् । लिपिबद्ध गर्दा एक ढङ्गले गरिएको विषयवस्तु आखर (उच्चारण) गर्दा अर्कै ढङ्गले गरिन्छ, गरिनु जरुरी हुन्छ । लिखित परीक्षाबाट विचारको प्रकटीकरणको लिपिबद्ध स्वरूपको मात्र लेखाजोखा हुन सक्ने देखिन्छ । लिखित परीक्षामा विभिन्न साधनहरूको उपयोग हुन सक्छ । ती साधनहरू परीक्षणीय वस्तुसँग सम्बन्धित हुन्छन् ।

मौखिक परीक्षा: मौखिक अभिव्यक्ति क्षमताको लेखाजोखा अन्य उपायबाट सम्भव हुँदैन । संवाद, वादविवाद, वक्तृता, एकाङ्की आदिमा सामेल गराएर विद्यार्थीको विषयवस्तु प्रस्तुतीकरणमा भाषिक र भाषेत्तर गतिविधिको यथार्थ अवस्थाको जानकारी लिन सकिन्छ । लिखित अभिव्यक्ति र मौखिक अभिव्यक्तिमा पर्याप्त भिन्नता हुने भएको हुँदा मौखिक उपायद्वारा बोलीमा भएको सहजता, स्वाभाविकता, प्रवाहमयता, स्पष्टता, शुद्धताका साथै वाक्य गठनगत क्षमता समेतलाई आधार बनाएर मौखिक परीक्षा लिनु वाञ्छनीय हुन्छ (अधिकारी, २०६९) । अन्तर्वार्ता पनि मौखिक अभिव्यक्ति क्षमताको मापन गर्ने भरपर्दो उपाय हो । अर्काका कुरा सुन्ने धैर्यता, हार्दिकता, समर्थन गर्ने वा विरोध गर्ने तरिका शिष्टाचार र मैत्रीपूर्णव्यवहार आदिको परीक्षण गर्न संवाद र एकाङ्कीको अभिनयात्मक प्रस्तुति आवश्यक हुन्छ भने तार्किक शक्तिको लेखाजोखा गर्न पक्षको मण्डन र विपक्षको खण्डन गर्ने विषय तोक्यो मूल्याङ्कन गर्नुगराउनु जरुरी हुन्छ । यस्ता विशिष्ट भाषिक क्षमताको वस्तुपरक मूल्याङ्कन मौखिक परीक्षाबाट मात्र सम्भव हुन्छ ।

पर्यवेक्षण/अवलोकन :भाषा शिक्षणमा मूल्याङ्कनलाई वस्तुपरक रूप दिन पर्यवेक्षणलाई भरपर्दो उपायका रूपमा लिइन्छ । अवलोकन औपचारिक (पूर्व नियोजित रूपमा थाहा दिएर) र अनौपचारिक (थाहा नदिई अप्रत्यक्ष ढङ्गबाट गरिने) प्रकृतिको हुन सक्छ । औपचारिक पर्यवेक्षणमा परीक्षार्थीले

सचेत र सावधान भई आफ्नो वास्तविक भाषिक र भाषेत्तर व्यवहार गर्न सक्छ । अनौपचारिक रूपमा गरिएका पर्यवेक्षणले परीक्षार्थीको वास्तविक अवस्था ठम्याउने भरपर्दो आधार दिन सक्छ । भावनात्मक अवस्था ठम्याउन काम दिएर वा कुराकानी, संवाद, वादविवादमा सरिक गराएर, सामुन्ने बसेर वा अप्रत्यक्ष रूपमा गरिने मूल्याङ्कनबाट परीक्षार्थीको यथार्थ मूल्याङ्कन हुन सक्छ (लामिछाने, २०५७) । शिक्षकको उपस्थितिमा साँचिलो भएर गरेजस्तो गर्ने विद्यार्थी शिक्षकको अनुपस्थितिमा अराएको काम गर्नेहरूलाई भड्काउने पनि हुन सक्छ । यी र यस्तै कुरा जान्न पर्यवेक्षणलाई पूरक उपायका रूपमा लिनु आवश्यक हुन्छ । बोलाइ ध्वन्यात्मक उपकरणबाट (टेलिफोन, रेडियो, टेपरिकर्डर, ग्रामोफोन) बाट पनि सुनिन्छ तर पर्यवेक्षणमा उसको आनीबानी, भाषिक र भाषेत्तर व्यवहारको परिचय प्रत्यक्ष रूपमा पाउन सकिँदैन । पर्यवेक्षणबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई सहज ढङ्गले अभिलेख राख्न जाँच सूची र श्रेणी मापनलाई आधार बनाउनु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

प्रयोगात्मक परीक्षा: भाषा आदत वा बानी हो । यसलाई भाषिक व्यवहार पनि भनिन्छ भने भाषिक व्यवहारको परीक्षण गर्न प्रयोगात्मक परीक्षा हुनु जरूरी देखिन्छ । सुनाइ सिप वा दक्षता जाँचन दृष्टांश, अदृष्टांश, मौखिक वा यान्त्रिक उपकरणबाट सुनाएर प्रस्तुत अंशमा आधारित भई भाषिक सिप, भाषातत्व र भाषेत्तर पक्षको प्रयोगात्मक परीक्षा लिन सकिन्छ । यस्तो प्रयोगात्मक परीक्षामा लिखित वा मौखिक उपायहरू पनि संलग्न हुन सक्छन् । बोलाइको प्रयोगात्मक परीक्षाका लागि लिपिबद्ध गरिएका संवादमा भूमिका निर्वाह गराउन सकिन्छ भने विषय तोकेर स्वतन्त्र ढङ्गले दुई वा दुईभन्दा बढी सहभागीका बीचमा संवाद गराउन पनि सकिन्छ (लामिछाने, २०५७) । पढाइ सस्वर र मौन दुईखाले हुन्छन् । लिपिबद्ध गरिएका विषयलाई शुद्ध र स्पष्टसँग गति यति र लय मिलाई मौखिक भाषाका विशेषतालाई आत्मसात् गर्दै सस्वर पढ्ने क्षमता विकसित भए नभएको ठम्याउन गद्य/पद्यको सस्वर पाठ गर्न लगाउनु आवश्यक हुन्छ । दृष्टांश वा अदृष्टांश पढेर बुझ्न सक्ने क्षमता मापन गर्न लिखित वा मौखिक उपायलाई अपनाउन सकिने अवस्था हुन्छ । त्यस्तै लेखाइ क्षमताको यथार्थतालाई बुझ्न लेखाइमा अवलम्बन हुने वर्णविन्यासीय परम्परा, सरसफाइ, वाक्यगठन, किनारा छोडाइ, विषयवस्तु प्रस्तुतिमा क्रमबद्धता आदि जाँचन अन्य उपाय उपयोगी र उद्देश्यमूलक नहुने देखिन्छन् त्यसकारण लेख्नै लगाउनु जरूरी हुन्छ । तसर्थ सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइलाई प्रयोगात्मक परीक्षाद्वारा मापन गर्नुपर्छ । समय, स्रोत र श्रम बढी लाग्ने बाहनामा यसको महत्वलाई उपयोग गर्न नसक्नु हाम्रो कमजोरी ठहर्छ । त्यस कारण यसको उपयोग गर्नेतर्फ सचेष्ट रहनुपर्छ ।

मूल्याङ्कनका साधनहरू

भाषा शिक्षणमा निर्माणात्मक (अभ्यासात्मक) र निर्णयात्मक प्रयोजन पूर्तिका निमित्त विभिन्न साधनहरू उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । मूल्याङ्कनका यी साधनहरूका आ-आफ्नै प्रकृति र प्रयोजन देखिन्छन् । हरेक साधनको निर्माण र प्रयोगलाई उद्देश्यमूलक बनाउन तिनीहरूको संरचना र अभीष्टसँग परिचित हुन

आवश्यक हुन्छ । यस्ता युक्तितथा साधनहरू कक्षाकोठामा प्रयोग गर्दा भने शिक्षकले सावधानी अपनाउनु पर्छ । विशेषतः यस्ता साधनहरू बहुभाषिक विद्यार्थीका लागि रोचक, आकर्षक, स्पष्ट र उमेर सुहाउँदिला हुनुपर्दछ । परीक्षणका साधन एकभन्दा बढी भाषामा राम्रोसँग निर्माण गर्नु पर्दछ र परीक्षा पनि आवश्यकताअनुसार दुवै भाषामा वा पालैपालो सञ्चालन गर्नुपर्दछ (शर्मा र पौडेल, २०६७) । त्यस्तै मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न परीक्षणका साधनमा लचकता अपनाउने, बहुवैकल्पिक, जोडा मिलाउने, ठिक बेठिक, खाली ठाउँ भर्ने, क्लोज र सी प्रश्न तथा लामा र छोटो प्रश्नहरू प्रश्नपत्रमा समावेश गर्नुपर्दछ । कक्षाका सम्पूर्ण विद्यार्थीलाई ध्यानमा राखी औसत किसिमका प्रश्नहरू सोध्ने, प्रश्नहरू स्पष्ट, विश्वसनीय र वस्तुपरक बनाउने आदि कार्यहरू पनि बहुभाषिक कक्षाको परीक्षणमा मननीय हुन्छन् ।

बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया

बहुभाषी कक्षामा विद्यार्थीको स्तर र योग्यताअनुसार फरक फरक विधि र प्रविधि प्रयोग गरेर परीक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । एउटै विधि र प्रविधिको प्रयोगले विभिन्न भाषिक क्षमता भएका विद्यार्थीलाई समेट्न नसक्ने कुरालाई मध्यनजर गरी परीक्षण सञ्चालन गर्नुपर्दछ । परीक्षणका क्रममा विद्यार्थीहरूले सिक्किरहेको र सिक्दै गरेको भाषाको प्रकृति पनि ध्यान दिनुपर्दछ (ढकाल र खतिवडा, २०७३) । यदि विद्यार्थीले पहिले सिकेको भाषा र पछि सिकेको भाषाको प्रकृति मिलेको खण्डमा त्यस्तो अवस्थामा भाषा सिकाइ सरल हुन सक्छ तर पहिले सिकेको र पछि सिक्दै गरेको भाषाको प्रकृति फरक परेमा त्यहाँ भाषा सिकाइमा जटिलता उत्पन्न हुन सक्छ । तसर्थ भाषा सिकाइको यो पक्षलाई ध्यानमा राखेर परीक्षण र मूल्याङ्कन प्रक्रिया सञ्चालन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

कक्षाकोठामा रहेका बहुभाषी विद्यार्थीका सबै भाषालाई परीक्षणमा समावेश गर्न कठिनाई हुन सक्छ तसर्थ परीक्षणका लागि बढीमा दुई वटा भाषा (एउटा नेपाली र अर्को बहुसङ्ख्यक विद्यार्थीले बोल्ने मातृभाषा) चयन गर्नु उपयुक्त हुन सक्छ । कक्षाकोठामा प्रयोग गरिने यिनै मुख्य दुई वटा भाषामै परीक्षणका साधनहरू निर्माण गरी भाषिक परीक्षण सम्पन्न गरिनु पर्ने हुन्छ । यसतर्फ पनि भाषा शिक्षकहरू सचेत हुनु पर्ने देखिन्छ । परीक्षणका क्रममा तल्ला कक्षामा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ जस्ता आधारभूत सिपमा र माथिल्ला कक्षामा सिर्जनात्मकता, मौलिकता, समालोचनात्मकता, उच्च बौद्धिकता र तार्किकता जस्ता कुराहरूलाई ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ (अधिकारी, २०६९) । त्यसैगरी बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण र मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीको उमेर, स्तर, तह आदिलाई पर्याप्त ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

बहुभाषिक कक्षाको परीक्षण तथा मूल्याङ्कनमा शिक्षकको भूमिका

बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्न शिक्षकको मुख्य भूमिका रहन्छ । शिक्षकले कक्षाका सम्पूर्ण विद्यार्थीलाई समेट्न उत्तरपुस्तिका परीक्षणका क्रममा लचकता अपनाउने, जस्तै : सुधारेर अङ्क दिने, गल्ती निर्देश गरेर अङ्क दिने, ग्रेस अङ्क प्रदान गर्ने आदि कार्य गर्नु पर्ने हुन्छ (ढकाल, २०७४) । बहुभाषी विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि बढाउन गैरमौद्रिक (स्यावासी, हौसला, प्रेरणा आदि) र मौद्रिक (पैसा, किताबकापी, भौतिक सामान आदि) पुरस्कार प्रदान गर्ने कार्य पनि गर्नु पर्ने हुन सक्छ । त्यस्तै परीक्षण र मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित बनाउन विद्यार्थीका कक्षाकार्य, गृहकार्य, परीक्षाका उत्तरपुस्तिका आदिलाई समेटि पोर्टफोलियो निर्माण गर्ने र त्यसलाई भाषा

सिकाइका क्रममा उपयोग गर्ने कार्य पनि आवश्यक हुन्छ । यसका लागि पनि भाषा शिक्षकको मुख्य भूमिका रहने देखिन्छ । त्यस्तै भाषा शिक्षकले परीक्षणमा कमजोर देखिएका विद्यार्थीलाई निराकरणमूलक, प्रोत्साहनमूलक र सबलीकरणयुक्त कार्यहरू गरेर पुनः परीक्षणका लागि तयार गर्नु पर्ने भूमिका पनि निभाउनुपर्छ । यसरी शिक्षकले निरन्तर प्रेरणा, हौसला, मार्गदर्शन र परामर्श सेवा प्रदान गरी बहुभाषिक कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तर बढाउन सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

एकभन्दा बढी भाषाभाषीकाविद्यार्थी भएको कक्षा बहुभाषिक कक्षा हो । नेपाली समाजको भाषिक विविधतालाई सम्बोधन गर्नका लागि बहुभाषिक कक्षा शिक्षणको आवश्यकता परेको हो । बहुभाषिक कक्षामा भाषिक परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्नका लागि पाठ्यक्रमका उद्देश्य, परीक्षणीय विषय, भाषिक सिपको छनोट, भाषिक एकनिष्ठता, योजनाबद्ध परीक्षण, विश्वसनीयता र वैधता आदि कुरामा ध्यान दिनु पर्ने हुन्छ । बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण तथा मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्नका लागि लिखित, मौखिक, अवलोकन तथा प्रयोगात्मक आदि युक्तिहरूको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यस्तैगरी लिखित रूपमा परीक्षण सञ्चालन गर्नका लागि पनि विषयगत, वस्तुगत आदि सबै प्रकृतिका प्रश्नहरूको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । बहुभाषिक कक्षामा परीक्षण कार्य सञ्चालन अत्यन्त जटिल प्रकृतिको हुने हुनाले भाषा शिक्षकहरू यसप्रति सचेत हुनै पर्दछ । विशेषतः शिक्षकले परीक्षण र मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित बनाउन विद्यार्थीका कक्षाकार्य, गृहकार्य, परीक्षाका उत्तरपुस्तिका आदिलाई समेटेटी पोर्टफोलियो निर्माण गर्ने र त्यसलाई भाषा सिकाइका क्रममा उपयोग गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ । त्यस्तै परीक्षणमा कमजोर देखिएका विद्यार्थीलाई निराकरणमूलक, प्रोत्साहनमूलक र सबलीकरणयुक्त कार्यहरू गरेर पुनः परीक्षणका लागि तयार गर्नु पर्ने भूमिका पनि निभाउनुपर्छ । यसरी शिक्षकले निरन्तर प्रेरणा, हौसला, मार्गदर्शन र परामर्श सेवा प्रदान गरी बहुभाषिक कक्षाका विद्यार्थीहरूको उपलब्धि स्तर बढाउन सक्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाण्डौं : विद्यार्थी :पुस्तक भण्डार ।
 खनाल, पेशल र अन्य (२०७५), *शिक्षामा मापन तथा मूल्याङ्कन*, काठमाण्डौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
 ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण परिचय र प्रयोग*, काठमाण्डौं : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
 ढकाल, शान्ति प्रसाद र खतिवडा, तीर्थराज (२०७३), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाण्डौं : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा. लि. ।
 लामिछाने, यादवप्रकाश (२०५७), *नेपाली भाषा शिक्षण परिचय*, काठमाण्डौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 शर्मा, केदार प्रसाद र पौडेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, काठमाण्डौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

